

ŞƏDDƏ

Azərbaycanın xovsuz xalçası

● Rəya TAĞIYEVA,
sonotşünastq doktoru,
professor

Azərbaycanın maldar əhəlisinin məişətində mühüm yer tutan Şəddə xovsuz xalçalarının toxunuşunun çoxəsrlik ənənələri mövcuddur. Şəddənin texniki və bədii xüsusiyyətləri onu gənəv quruluşlu xalçalar arasından ayırmağa və Azərbaycan xovsuz xalçalarının təsnifatında onun yerini təyin etməyə əsaslı imkan verir.

Bu xalçaların əsas növləri berrəngli, dama-dama, süjetli nümunələrdir və onların xarakterik kompozisiyalarının enli, rəngli, o cümlədən, "rəngli yerliklərə" aydın əks olunan tam mücərrəd, əsasən qırmızı və qırmızı-göy rəngli şaquli zolaqlara bölünməsidir. Bu bölünmə və rənglərin əsası, ehtimal ki, təkə xalçanın toxunuşunun ilkin texnologiyası ilə deyil, həm də onun ayin-mərasim funksiyasıyla əlaqəlidir. Lakin fikirlərimizi bu koloritin, qeyri-adi texnologiyanın mərasim simvolikası nüqtəyi-nəzərdən təhlildən öncə, Şəddənin növlərinə və terminoloji məsələlərinə yönəltməliyik.

Dialekt və şivələrin lüğət tərkibində olan, müəyyən bölgələrin ictimai-tarixi təcrübəsinin sakral, funksional, sosial, təsərrüfat və s. baxımından bütün vacib elementlərini dəqiq ifadə edən terminoloji göstəricilər, «Şəddə» termininin mənasını, bu xalçanın simvolikasını və onun ayin-mərasim funksiyasını daha düzgün təyin etməyə imkan verir.

Haqqında bəhs etdiyimiz Şəddə xovsuz xalçası xalq arasında müxtəlif adlarla məlumdur: Şal-Şəddə, Şəddə-Kilim və ya Gərdəklilik qırmızı Kilim (Gənəv, Gədəboy), Şəddə-Cecim, Qodu parçası, Çillo Şəddəsi, Şəddəli çadır və ya Bəy çadır (Göyçə), Nəməv pərdəsi (Şuşa), Şadvard, Balaca Palaz (Muğan), Da-

ma-dama Şəddə, Kəsməli Şəddə və s.

Şəddələrin ayin-mərasim funksiyalarının, simvolikasının öyrənilməsinə onun növlərinin çeşidliyi xüsusi maraq doğurur.

Şəddə-Kilim və ya Gərdəklilik qırmızı Kilim - bu, köklü qədimlərdə gedib çıxan ənənələrdə özünə güvənli yer saxlayan, toy mərasimlərində geniş istifadə edilən mərasim xalçası - pərdəsidir. Bu xalça pərdə şəklində otağın tozə evlənlərin üçün təyin olunmuş güşəsini - gərdəyi ayırırdı. Gəlin-qızın evində toxunan və cəhiz kimi ona verilən gərdəklilik Şəddə Kilim dama-dama naxışlı, qırmızı yerlikli olurdu. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında qədim toy adətini kimi xüsusi gərdəyin qurulmasında bəhs olunur.

Şal-Şəddə dəvənin, qoyunun, bəzən də keçinin zərif yunundan toxunan bir rəngli xalçadır. Ağ, qara, yaşıl, göy, əsasən də qırmızı rəngdə toxunur. Yas mərasimlərində pambıqdan toxunan Şal-Şəddəyə vəfat edənin cənazəsini bükürdülər.

Qırmızı rəngli, kiçik ölçülü, üzərində çitmə ilə sarı zolaqlar tikilmiş Şal-Şəddə Qodu parçası adlanırdı. Qodu parçası Novruz bayramında əhəmiyyətli rol oynayırdı. Çünki yaz bayramının cizgiləri Şəddənin naxış və rənglərində öz əksini tapırdı: şux qırmızı yerlikdə günəş işığı rəmzi şüa - zolaqlarla əks olunurdu.

Dama-dama Şəddə - göy və qırmızı rəngdə damalarla bəzədilirdi. Bu Şəddə, nişanlı oğlanlara, yaxud da səfərə, yaylaqlara çıxanda tozə evlənlərə ayrıca çadır qurmaq üçün möhz qırmızı rəngin çoxluğu ilə toxunurdu.

Ağ-qara damalı Şəddəni Azərbaycan məişətində ali ruhəni şəxslərin, ali sufi titulu olan mötəbər adamların otaqlarına, öyşökdikləri yerin divarlarına asardılar. Bəzən məşhur, hörmətli şəxslərin cənazəsi də Şəddəyə bükülürdü. Bu da həyatın ağıl-qaralı, gəlimli-gedimli olması mənasını daşıyır.

Çillo Şəddə də eyni ilə Dama-dama Şəddə kimi qırmızı-göy damalarla, qırmızı rəngin çoxluğu ilə toxunurdu. «Çillo» sözü qışın ən soyuq dövrünə, uğursuz hadisələrə, ozağa, kədərə deyilir.

Ətrafdakıları zərərli qüvvələrdən qorumaq, qırçı çıxmayan körpəyə dəyən bədnəzərin qarşısını almaq, ailədə bas verən uğursuzluqları dəf etmək, ağır xəstələrin sağalmasını tezləşdirmək, yeni evlənlərin otağını bəzəmək və gərdəklilik üçün hana qurub, möhz «Çillo Şəddəsi» toxuyurlar. Qonum-qonşular yığışıb, orış tutarkən belə oxuyurdular:

*Hörək səni, qırmızı çillo,
Ağırlığı-uğurluğu,
Apar dördi-mərozi, çillo
Biz səni diyyay-diyyəyək
Etiğən bizi irazi çillo.*

Xalq arasında bu məqama «çilləni kəsmək» də deyirdilər.

Qışın böyük və kiçik «çillə»ləri başa çatanda da, yəni ilin axır çərşənbəsinin - yazın gəlişinə qədər də «Çillo Şəddəsi» hazırlanırdı. Bu mərasim «Çillə çıxartmaq» adlanırdı. Cavan qız-gəlinlər Novruz bayramı ərəfəsində bu «Çillo Şəddəsi»ni ortalığa sərrib, üzərində öyşöyür, bəxt falı açıq, arzularını diləyir, mahnılar, bayatılar oxuyurdular. Sonra bu xalçanı yeddi gün açıq soma altında saxlayırlar ki, «qoy ayıulduzu görəsən, diləyim yerinə yətsin». Xəta-bələdan, fəsiləsiz yas və yuğdan çıxmaq üçün toxunan Şəddəyə, üstündə torəzi təsvirləri olduğu üçün bəzən «Taraz çillə», yaxud «Taraz Şəddə» də deyirdilər.

"Dəvəli Şəddə", adından da göründüyü kimi, dəvə kərvanı təsviri ilə bəzədilir. Kompozisiyası əsasən üç zolaqdan ibarət olur. Qırmızı əsas zolaq və onu haşiyəyə alan qara və göy zolaqlarla, bəzən də zolaqsız bir rəngli qırmızı yerlikliyə toxunur. İlk kompozisiyalarda dəvə kərvanı təsvirləri kənar haşiyələrdə verilərdə, əsas isəvəni ara sahədə təsvir olunan səma cisimləri izah edirdi.

«Şəddələrin təyin olunmuş mərasimlərlə əlaqədar olaraq adlandırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Şəddə xalçalarında ezoterika ilə aşkar əlaqəsi izlənilən qırmızı rəngin daimi olması xüsusi maraq doğurur, sanki o həm bir növ insanın bu və ya digər sahələrdə davranışını diklətədir, həm də fəlakətdən qorunmaq üçün yollar «tələf edir».

Zənnimizə, «Şəddə»nin əsas rəngi olan qırmızı rəng Ruh Aləmi və İlahi Qoruyucu qüvvələrlə əlaqədardır.

Qırmızı rəngin magik gücü, səhri təsdiqi, logikası, sirayəti məlumdur. Müxtəlif xalqlarda qırmızı rəng magik qoruyucudur, lakin azərbaycanlılarda o yalnız totem deyil, həm də bütövlükdə həyat fəlsəfəsini, mövcudluğu, həyatın özünü əks etdirir. Qırmızı rəng magik fəlsəfədir, yaxud magiyanın fəlsəfəsidir ki, heç bir qüvvə qarşısında qorxuya imkan vermir, əksinə fərhəli itaət böyük inam gücü yaradır. Bu rəng göylərdən, kosmosdan gəlir, onun canlı şüaları yer üzünü bədxah qüvvələrdən təmizləyir.

Qırmızı rəng - bu təkəv rəmz deyil, həm də xüsusi canlandırıcı enerji kimi xalq təbabətində öz əksini tapmışdır. Şal-Şəddədən olan rəngli geyimi xəstəlik zamanı geyirdilər. O, sıxıntıni və qorxunu götürür, mənfi emosiyaları qovdurur. Qızıca tutmuş körpənin yatdığı otaqda bütövlükdə qırmızı rəngli Şəddə-pərdələr asırdılar, əyninə qırmızı paltar geyindirirdilər, qoluna qırmızı əski parçası bağlayırdılar. Kərpə öskürəyə tutulduqda da eynilə qırmızı rəngli parçalardan istifadə edilirdi. İnanca görə, qırmızı rəng həm şər qüvvələri, həm də azar-bəzəri möhv edir.

Yeni həyatın - doğuluşun, ölmənin, toyun rəmzi möhz qırmızı rəngdir. Qırmızı rəng insanı doğulduqdan gündən müşayiət edirdi, qırmızı rəngli ipdən toxunmuş olan bağ ilə çəgənin göbəyi bərkidilirdi. Bu rəng rəhmətə gədənə təkəv bəd ruhlardan qorumağı deyil, həm də onun yenidən hələdsüz və əbədi bir həyatla qədəm qoyduğunu, o biri dünyaya üçün yenidən doğulduğunu simvolizə edirdi. Elə bu rəng «Çillo Şəddəsi»ndə, gərdəklilik «Şəddə Kilim»də birləşməyin, qovuşmağın, yeni aile yaranmasının rəmzi sayılırdı. Buna görə də belə sakrallıqda ən başlıcası xalçalarda hökəmə səmaya baxışın olması, varlığı idi. Bəzən onlar birbaşə kosmosdan gələn və kosmosa qayıdan kosmik təzahürlər, səma cisimləri ilə bağlı olan astral kult məznunla tamamlanırdılar.

Astral kult qədim Azərbaycanda inanclarında vacib yerlərdən birini tuturdu. Bu inanc günəşin, ayın, ulduz-

ların tomizloyıcı, bohroverici qüvvəsinə təsdiqləyirdi. Xalçalardan başqa bu kult gəlinə gecirdilən bəzək oşmalarında, baş və sino bəzəklərində «Dövlü Şəddədə» olduğu kimi ay, ulduz arzunı, bohronu və yaranışı təəssüm etdirirdi. Belə ki, Şəddənin ən arxaiik forması bürəngli (qırmızı, göy, qara, yaşıl və başqa rənglər), «taraz» toxunuşlu, sadə, ensiz zolaqlı toxumalar olmuş, bir-birinə tikilərkən tam hala gətirilmişdir.

Dama-dama Şəddədə, rəngli üfqi iplər, dik şaquli ipləri kəşib keçir, buna «Kəsmöli Şəddədə» də deyilir. Bundan başqa Azərbaycanda (xüsusən Şəkiddə) bardanların sökülmüş hissələri daha sonra tikilib bütöv yer gətirüvi kimi istifadə olunurdu və bunlara «Şal Şəddədə» deyirdilər. Bu ilkin bölünmə-texnoloji xüsusiyyət, daha sonrakı dövrlərdə Şəddələrin kompozisiyalarında, hətta iki hissəli olmalarında da öz əksini tapmışdır. Bunların ara sahəsi əsasən qırmızı, kənarları isə qara, göy rənglərdə olur.

Müəyyən zaman çərçivəsində, Şəddənin toxuma texnikası nə qədər inkişaf edib, təkmilləşsə də (sonralar onlar dik xanada daha bütöv şəkildə toxunurdular), başqa texnika ilə təbii olunmuş dekorativ elementlər nə qədər zənginləşsələr də, kompozisiyalarının əsasını həmişə ilkin struktur bölgüsü və rənglərin önəvi çalarları təşkil etmişdir.

Təsvirin dəyişməzliyi sübut edir ki, toxucular keçmişdə onun mənasını bilirdilər və o, görünür, mərasimi, ezoterik simvolikayla bağlı olduğundan bizə cəmin və bölünən abstraksiyası formasında gəlib çatmışdır. Şəddədə xalçaların dərin rəmzi və çox vaxt metafizik mənə daşıyırdı. Onun çeşnilərində qovuşmaq, ayrılmaq, yaratmaq və nəhayət, həyat kökündən dəyişmək ideyaları ifadə olunurdu. Bu aparıcı ideya məhz bu xalçanın əsas ilkin xüsusiyyəti təyin edirdi. Xalça ensiz, rəngli zolaqlarla, qırmızı rəngin üstünlüyü ilə toxunur və sonra birləşdirilirdi.

İki hissənin bir-birinə tikilməsiylə hazırlanan Şəddədə xalçasının ən elementar simvolik mənası toyla bağlıdır. Bunu daha öncə qeyd etdiyimiz kimi, Şəddənin əsasən toy mərasimlərində istifadəsi də sübut edir. İki hissəli Şəddənin hər iki parçası evlənmə edilişiyə, bu iki hissənin bir - birinə tikilməsi isə sevnələrin bir ailə olaraq birləşməsinə simvolizə edirdi. Lakin demək lazımdır ki, Şəddənin simvolikasının bu səthi açıqlanması onun məzmununun, sonradan söhbət açacağımız daha dərin qatlarının varlığını inkar etmir.

«Şəddədə» adının bəzi mərasimlərdə bağlılığı xüsusi mənə kəsb edir. Qeyd edildiyi kimi, toy pərdəsi xarakterini daşıyan bu xalça Gədəbəydə Şəddə kilim (Gədəklilik qırmızı kilim) adlandırılırdı. Bu cür Şəddələri kompozisiyası şaquli rəngli zolaqlardan və damalar-

dan ibarət idi. Göyçə gölü otafında yerşönlən Göyçə mahalında, indiki Sevanda (vəvəl azərbaycanlıların yaşadığı indiki Ermənistan ərazisində) əsasən parlaq qırmızı rəngli, toy çadırı üçün Şəddədə toxunur və bunlar «Şəddəli çadır», «Böy çadır» adlanırdı. Çox vaxt gənc qızlar «Çillə Şəddəsinin» oltuq yerə sərildilər ki, ilahi qüvvələr buna diqqət yetirib, onlara da arzu etdikləri sevgililərini, nişanlılarını göndərsin.

Görünür ki, Şəddədə xalçaları tokeə real "fiziki" toy mərasimlərində deyil, həm də mistik toy mərasimlərindəki Azərbaycan adət-ənənələrinin daha ezoterik və mistik yönələriylə bağlıdır. "Mistik toy" anlayışı ezoterik, insanın Kosmik Subyektlə - induizmde Puruşayla, Kabalada Adam Kadmonla, sufizmde Ruhani Adamla və yaxud «İnsani-kamibə», «Qütblə» zərdüştilikdə Qayomartla ("Cömört"), tantrada Şivo Kaliyə birləşməsinə ifadə edir. Mistik toy, Kosmik Subyektin ayrı düşmüş ruhlarının qovuşması kimi izah edilir. Bununla bağlı, Şəddənin «şaqqa» adlanan ayrı-ayrı parçalarının bir-birinə tikilməsi üsulu ilə hazırlanması faktı da xüsusi maraq doğurur.

Ayrı-ayrı ensiz zolaqlarla toxunmuş xalça parçalarına «şaqqa» deyirdilər. Türkiyədə iki hissəli Kilimləri, xalçaları «Şak-kilim», «Kışaklı» adlandırılırdı və çox maraqlıdır ki, İranda şahsevənlər də iki hissəyə bölünmüş xalça motivlərini «şaqqa» deyirdilər. Azərbaycanlılarda qoyun cəməyinin ten ortadan iki hissəyə bölünməsinə «şaqqa» deyilir. Ola bilsin ki, bu həmçinin Kosmik Subyektlə bağlıdır. Rəşid-ə-Dinin «Oğuznamə»sində heyvan cəməyinin parçalanmasını və onun hissələrin bölünməsinin (ilkini olaraq hətta bir tayfının müxtəlif qəbilələr arasında) türklərdə ritual mənə kəsb etdiyi təsdiqlənir.

Bununla əlaqədar universal ümumbəşəri xarakterli, üç dünyadan: yuxarı, orta və aşağı dünyalardan ibarət olan kainatın üç hissəli sxeminin rəmzinə əks etdirən «Dəst Xalı-Göbə» halında xalçaların dəstləşdirilməsi prinsipi də xüsusi maraq doğurur. Bu xalça dəsti beş xalçadan ibarət olsa da tərkibə üç hissəyə bölünür: bunlar bir ədəd yuxarı üfqi, üç ədəd orta şaquli və bir aşağı üfqi yerləşdirilən xalçalardır ki, bu da üç hissəli kainat sxemi ilə tam uyğundur. Bununla bağlı maraqlı bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, yuxarı xalçanın adı «Başlıq» və ya «Kölleyi» adlanır. Nəzərə alsaq ki, «Dəst Xalı-Göbə» sufizm ənənələrinin zəngin olduğu yerlərdə - Qarabağda və Cənubi Azərbaycanda yayılmışdır, onda bütün bu düşüncələr, bu xalça dəstlərinin qurulmasında kainatın qurulduğu haqqında sufi təsəvvürlərin əks olunması fikrinə gətirib çıxarır. «Başlıq» - yuxarı dünyadır, kabbalistik Adam Kadmonun - Kosmik Ali İnsanın başıdır, han-

sı ki, bədəni sufi ənənələrində Ruhani Adam kimi tanınan kainatı əks etdirir. Mərkəzi xalça - «Miyənə» onun bədəni, iqamətgahı, ürəyidir ki, burada göylərən ona bəxş edilən firavan vəziyyəti - «hələ» omələ gəlir: «Kənarə» yaxud «Yanlıq» adlanan yan xalçalar isə - onun əlləridir. «Xalı» və «Kənarə» birlikdə ortanı, yəni bizim dünyanı təşkil edir. Aşağı dünya və Ruhani Adamın ruhi bədəninə aşağı hissəsi - «Dəst Xalı-Göbə»nin «Ayaqlıq» adlanan aşağı xalçası ilə uyğun gəlir.

Kainatın sufi modeli dünyanın türk mifoloji-poetik görünüşü ilə ziddiyyət yaratmırdı. Ona görə də sufi təlimində önənəvi xalçaçılıq çox mühüm yer tuturdu. Məhz buna görə də biz əksər xalçalarda sufi rəmzləri ilə rastlaşırıq. Bununla belə bu rəmzlər həmişə yalnız sufizmə xas olmayıb. Deməli, R.Qənon və önənəvilər, bütün həqiqi ezoterik cəmlərin, o cümlədən də sufizmin vahid ilkin hərəkatı əsaslandığını təsdiq etməkdə haqlıdırlar. Buradan müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub olan bir çox önənə simvollarının bənzərliyi də aşkara çıxır.

Azərbaycan sufilərində insanın ölməsinə, o biri aləmə keçməsinə də «mistik toy» kimi, yəni faciəvi deyil, şən hadisə kimi baxılırdı. Hətta bu fikrin düzgünlüyünü «Vay da, hay da eynidir», «Toyla yas - bacı qardaşdır» (toy da, yas da eynidir mənasında) kimi atalar sözləri də təsdiq edir. Göründüyü kimi, həm yas, həm də toy mərasimlərində Şəddədə istifadə olunmuşdur. Qırmızı rəngli «Şal-Şəddədə» həm də kəfən kimi istifadə olunurdu. Türk tədqiqatçısı Bəkir Dənzin də qeyd etdiyi kimi «qırmızı kilim» (Türkiyədə dəfn mərasimində istifadə olunurdu.

Bu toxumaların parlaq rəng çalarları diqqəti cəlb edir. «Şəddədə» termininin etimologiyası, çox ehtimal ki, «mistik toy» Şəddəsi «şad» köklüylə və «şadlıq», «şadyanallıq» sözlüylə bağlıdır. Toyların qeyd olunduğu məkəni «Şadlıq evi» adlandırılması da gümanı-mizə təəsəffü deyil. Burada başqa etimologiya da mümkündür. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bəzi Şəddələr iki ayrı parçanın birləşməsi yoluyla əldə olunurdu. Ərəb dilinin qrammatikasında isə «şəddədə» hərfin qoşa oxunmasına deyilir. Yəni parçaların qoşalaşması burada hərflərin qoşalaşması ilə cəmləndirilir. Ort əsr Azərbaycan sufiləri ərəb dilini çox yaxşı bilirdilər, hurifiləri isə ərəb əlifbasının hərflərinə xüsusi mistik anlamlar verirdilər. «Şəddədə» xalçaçılıq termininin mənşəyinin bu versiyası, Azərbaycan xalçaçılığının sufizm təcrübəsilə bağlı olduğunu bir daha göstərir.

«Şəddədə» termininin etimologiyasının Lətif Kərimov tərəfindən irəli sürülməsi daha bir variantı da

maraqlıdır. Alimin fikrinə, Şəddədə «şatranca» (şahmat) əlaqəlidir. Bəzi Şəddələrin ornamentinə görə şahmat taxtasının naxışlarına yaxın olmuşlar. Göyçədə müqəddəsliyin simvolu olan ağ-qara sufi damalarıyla bəzədilmiş «Dama-dama Şəddədə», sufi ali ruhanisinin mürtədinin istirahət etdiyi taxta salınır, yaxud da onun yatağının üstündən asılırdı.

«Sufizm» kitabında İdris Şah müsəlman Şərqişində ağ-qara şahmatvari parçanın sufi ritual təcrübəsində istifadə olunduğunu qeyd edir.

Formanı anlamaq sadəcə mənəni başa düşməyə deyil, həm də tipi aşkarlamağa imkan yaradır. Yuxarıda şərh olunan əsaslanaraq, Şəddənin həm kompozisiyasına, həm də əsas texniki xüsusiyyətlərinə görə belə təsnif etmək olar: Şəddədə əsasını şaquli enli, rəngli zolaqlar təşkil edən xovsuz xalçadır. Kilim, qayıq kimi əlavə texniki önənələrə naxışlandırılma görə Şəddədə başqa bir xalça növünə çevirmək düzgün deyil və bu halda buna sübut onlara xalça arasında verilən «Şəddə Kilim», «Şəddə Cəcim» kimi adlardır. Ona görə önənələrində «Şəddədə» termini istifadə edilməsinə və onu «palaz»la əvəz edən Ağşeron və Bakı toxucuları əsas Şəddədə, naxışı isə əlavə qayıq texnikası ilə olan Şəddədə «Qayıq-palaz» adlandırılırdı, bu isə eyni zamanda burada belə önənənin iqtibas olması göstərir. Bundan başqa Bakıda toxunan, qış təsviri və nəbəti şüjətli Şəddələri «Zili» adlandırmaq münasib deyil. Bu xalça xarici ədəbiyyatda əsasən Zili, bəzən Vərnə, Zili (Şəddədə), yerli nəşrlərdə isə Zili adlandırılır. Bu terminin mənşəyinin struktur bağlanğıcını nəzərə alaraq, bu tip xalçaları «Şəddədə» kimi təsnif etmək, «Qayıq-palaz», «Zili» kimi bölgə terminlərini isə annotasiyalarda saxlamaq məqsədəuyğundur. Belə təsnifat fəxir miqdarda xalça məmulatlarının texnikasını təyin etməyə imkan verir. Belə ki, bəzək məqsədilə xalçada təbii edilən əlavə texnikalar tətbiq edilən o bölgədə xalçaların təsvirinin verilməsində, dəqiq əlamətləndirilməsində böyük çətinlik vardır. Bizim fikrimizə, uyğun xovsuz xalça tipini ifadə edən «zili» xalçaçılıq termininin mənşəyi ərəb sözü olan «zili» - «kölgə» sözü ilə əlaqədardır. Xalçalar adında «zili» sözünün «kölgə» mənəsinə işlədilməsinin ən sadə izahı odur ki, xalçanın türklərin önənəvi yaşayış evlərində pərdə və yaxud başqa uyğun vasitə kimi istifadəsi müəyyən işıqlanmada kölgə sala bilirdi. Lakin nədən türk xalçaçıları xalçanın adında əsl türk mənşəli deyil, ərəb mənşəli sözlərdən istifadə etmişlər? Belə fikir yaramır ki, burada «zili» sözünün din ilə əlaqəsi var, çünki orta əsrlərdə Azərbaycan dininin dili ərəb dili idi. Bu səbəbdən bizim düşüncələrimiz kəlmənin birbaşa deyil,

metaforik mənası faydalıdır. «Zil» kəlməsi, ondan yaranan söz və söz birləşmələri metaforik anlamda cənnət anlayışı ilə sıx bağlıdır. İslam incəsənəti və mədəniyyəti üzrə böyük mütəxəssis Ş.Şükürova görə Quranda, Cənnəti əsas xarakterizə edən söz «kölgə» ifadəsi və anlamı istifadə olunur.

Həqiqətən, Quranda oxuyuruq: «Möminlər həm kölgələr, həm də su qaynaqları arasındadır», Möminlərə vəd edilən, çaylar axan, daima qida və kölgəli olan cənnət haqqında hədislərdə... «Cənnətin müdavimləri bu gün həqiqətən öz öməllərindən həzz alırlar. Onlar və onların həyat yoldaşları kölgəlikdə taxt üzərində dincələcəklər».

Beləliklə aydın olur ki, «zil» - kölgə sözü bəzən «Cənnət»in sinonimi mənasında işlədilmişdir.

Həyat ağacı və yaxud Qurana görə «əbədiyyət ağacı», bu ağacdən dadan Adəm və quşlar - bütün bu önənəvi islam obrazları Cənnətdə yaşayırdılar. Məhz buna görə də, Zili tipli «Quşlu» xalçalarında biz quş, nəbati motifləri və həmçinin sxematik antropomorf fiqurlara qarşılaşıırıq.

Kölgə Quranda Allahla söhbət üçün ən münasib yer sayılır: «Musa peyğəmbər üzünü kölgəyə çevirib dedi: Allahım mən sənə mənə göndərdiyin xoşbəxtliyə ehtiyac duyuram!». Ş.Şükürov yazır: «Məhz kölgə («zil») Allahın rəhmliyə insanlara bəxş edilmişdir. Kölgə, Allahdan gələn yaxşılıq, onun möminlərə köməyi və himayəsidir». Həmçinin, ehtimal olunur ki, ilkin məscidlərdə, qapıların qoyulmasından öncə «zillu»ya girişdə («zillu» - dua edilən məkanın kölgəli qismi) məkanı iki yerə bölmə xüsusi pərdələr asılırdı.

Ola bilər ki, məhz «zillu»nu həyətin açıq qismindən ayıran, kölgəlik («zil») yaradan bu pərdələr «zili» və ya tələffüz baxımından buna bənzər kəlmələrlə ifadə edilirdi. Daha sonra isə türklər və farslar funksiya baxımından bunlara bənzərən və xovsuz xalçalar kimi hazırlanan pərdələri «Zili» adlandırmışlar. Xalça terminologiyasında «zil» köktünün də praktikayla əlaqəsini Orta Asiyada namaz üçün istifadə olunan «Palaz» tipli xovsuz xalça nümunəsini ifadə edən «ziluçə» termini də təsdiqləyir. Bundan başqa, nəzərə alsaq ki, xalçanın bu adı ilkin olaraq «zil» - kölgə kimi tələffüz olunmuşdur, onda «zili» xalça termininin islamın dini etimologiyasıyla əlaqəsi aydınlaşmış olur.

Şorq xalçalarını tədqiq edən rus alimi N.Sobolev yazır: «...və bunlar «zilli» quşu təsvirli xalçalarıdır, Zeyxur kəndi onların hazırlanması ilə məşhurlaşmışdır». Bunun noticəsində məlum olur ki, Şəddə xovsuz xalça Azərbaycan toy və dəfn mərasimlərində, o

cümlədən Azərbaycan sufilərinin dini ayin-mərasimlərində də geniş istifadə olunmuşdur. «Şəddə» xalçaçılıq termininin müxtəlif etimoloji variantları bir-birini rədd etmir, əksinə biri digərini tamamlayır. O ki, qaldı «zili» termininə, o kəskinliklə bərrəngli, sadə damalı Şəddələrdə deyil, bəzi ornamental Şəddələrdə aid edilir. Üç xovsuz xalça tipini özündə birləşdirən ümumi «Şəddə» termininə nisbətən, «zili» termini xüsusilə periferikdir.

Şəddə xalçalar dərin simvolik və metafizik mənə daşıyır. Onun naxışlarında varlığını sonsuzluquna, ölməzliyinə aparan əksliklərin birləşməsi, yenidən yaratma, birləşdirmə və nəhayət ilkin mənanı təzədən bərpa etmək ideyaları öz əksini tapmışdır. Elə bu ideya, Şəddənin, əsasən də qırmızı rəngli, ensiz hissələr şəklində toxunan və sonradan bir-birinə tikilərə hazırlanan ilkin formasını təyin etmişdir.

Bu tip struktur və kolorit, hər şeydən əvvəl, hissələrin tamla münasibətinin ezoterik prinsiplərlə, o cümlədən də qırmızı rəngin simvolikasıyla bağlıdır. Qırmızı rəng yeni yaranan həyatın - doğuluşda, toyda, ölməkdə digər həyata keçidin rəmzi olmuşdur.

Yuxarıda Zilinin mərasim - ayin funksiyasından, o cümlədən namaz üçün istifadə edilməsindən bəhs etdik. Burada, ibadət məqsədilə istifadə olunan və «Namazlıq» adlandırılan xüsusi xalçaların (əsasən xovlu) varlığını da qeyd etmək lazımdır. Namazlıqlarda adətən, mehrab təsvir olunurdu. Mövsün Faniyin «Dəbistan-ül məzahib» əsərinə istinadən mehrabların İslamdan əvvəlki dövrə aid olduğunu və Venera-Zöhrə inancıyla bağlılığı qeyd edilmişdir.

Fikir çox maraqlıdır. Lakin bu islami «tohid» (təkallahlıq) nöqtəyi-nəzərindən, yalnız ezoterik, sufi fəlsəfədə islam mistisizmində nurlu siması Allaha yaxın olan Zöhrə və Sofiyayla - müdrikliklə assosiasiya edilən Fatiməyə hörmət və məhəbbət kimi izah edilə bilər. Bu nurlu simvol «qıblə»ni - Kəbənin qara daşına işarət edən istiqaməti göstərirdi ki, bu da sufi islamında qaranlıqla işığın birliyinin ezoterik simvolizmiyə bağlıdır. M.Fani Kəbə daşının Saturn planetiyə bağlılığına işarə edir. Bənzər simvollar digər ezoterik ənənələrdə də vardır. Məsələn, daosizmde və tantrik bütprəstlikdə (sonuncu sufilərdə də daoslardakı kimi «ağ-qara» deyil, «qırmızı-qara» əkslikləri yer alır) - «tay-szi» (in-Yan, «Böyük Şəddə»). Bütün bunlar ezoterik ənənələr vasitəsilə dinlərin ilkin Ənənələrlə dərin əlaqəsinin olduğunu göstərir.